

begrænsede litteraturliste og den sparsomme brug af noter peger i retning af en populær udgivelse. På den anden side indeholder bogen så meget godt stof, og kommer så vidt omkring, at den også med fordel kan læses af specialister inden for faget. Særligt kap. 3 og 5, hvor forfatteren trækker på sin store viden om billedsprog, er anbefalelsesværdige.

Til trods for sine åbenlyse kvaliteter mangler bogen dog til tider en kritisk tilgang til teksterne, og her bliver spørgsmålet om genre og målgruppe relevant, for de følgende kritikpunkter er rimelige i forhold til en rent videnskabelig publikation, men muligvis urimelige i forhold til et formidlende værk. Lad mig give et par eksempler: I indledningen til kap. 8, "Gudsbilleder", skriver KN, "Om Gud taler det Det Gamle Testamente derimod kun i billeder" (125). På den efterfølgende side redegøres for "personmetaforen", der er den grundlæggende metafor, når talen falder på Gud, men som ikke må forveksles med "bogstavelig tale". Det lyder rigtigt for en moderne teologstand, der nødtigt vil reducere Gud til antropomorfe billeder, men er det virkelig også rigtigt i Det Gamle Testamente? Når Jahve stiger ned for at kigge på byggeriet i 1 Mos 11, er han da kun et billede? Eller når han vandrer i haven i 1 Mos 3? Det klinger lidt som et forsøg på at frelse Det Gamle Testamente fra en antropomorf gudsopfattelse, som størsteparten af teksterne har det helt afslappet med, men som receptionshistorien har fået galt i halsen.

Et andet eksempel er terminologien. På s. 66 nævnes "det israelitiske samfund", men taler vi her om Nordrigets indbyggere frem til 722 f.Kr., eller om Israel som en teologisk konstruktion i Det Gamle Testamente? Selv i et populært værk er det uhensigtsmæssigt at holde fast i en sprogbrug, der er misvisende og 'forkert'. I en videnskabelig udgivelse bør en sådan sprogbrug forklares og kvalificeres.

Til slut en bemærkning om opbygningen. Kapitlerne er af meget varierende længde og det kan være svært at gennemskue ordningen af stoffet. Eksempelvis kunne det ultrakorte kap. 6, "Dyrkelse af dyrebilleder", med fordel være slået sammen med kap. 8, "Gudsbilleder". Det monstrøse er et tema, der dukker op igen og igen, og det er relevant og interessant i sammenhængen, men det fører desværre også til adskillige gentagelser. Her kunne kap. 4, "Dyrene og kaosmagterne", med fordel have været lagt sammen med kap. 7, "Dyr i nærheden af Gud".

Anne Katrine de Hemmer Gudme

Birgit Weyel, Wilhelm Gräb & Hans-Günter Heimbrock (red.)

Praktische Theologie und empirische Religionsforschung. Veröffentlichungen der Wissenschaftlichen Gesellschaft für Theologie 39. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt 2013. 249 s. € 38.

Inden for praktisk teologi er empirisk religionsforskning det nye sort. I Danmark er det primært kommet til udtryk gennem praktisk-teologisk ind-

dragelse af religionssociologiske kvantitative undersøgelser, men selvstændigt udførte kvalitative undersøgelser inddrages nu også i nyere praktisk-teologiske ph.d.-afhandlinger. Mens empirisk religionsforskning først nu er ved at vinde generelt fodfæste i dansk praktisk teologi, har det udgjort en mere stabil tendens i amerikansk, britisk og hollandsk teologi og ikke mindst i tysk teologi, hvor særligt Wilhelm Gräb og Hans-Günter Heimbrock insisterer på, at praktisk teologi skal arbejde med "levet religion". I dansk teologi behøver man således ikke begynde ved begyndelsen, men kan stå på skuldrene af det arbejde, som er blevet udført i de omkringliggende teologiske traditioner.

Bogen *Praktische Theologie und empirische Religionsforschung* udspringer af projektgruppen "Empirische Religionsforschung" under "Wissenschaftliche Gesellschaft für Theologie", som i 2008-2010 arbejdede med at afklare det videnskabsteoretiske forhold mellem empiri og praktisk teologi. Efter projektgruppens officielle ophør i 2010 fortsatte gruppen med årlige møder og blev i efteråret 2013 institutionelt forankret som forening. Bogens bidrag præsenterer den empiriske religionsforskning i tysk teologi i dag og er inddelt i tre hovedafsnit. Det første hovedafsnit indeholder artikler som undersøger den empiriske religionsforsknings forankring i den teologiske tradition. Wilhelm Gräb henviser til arven fra Schleiermacher, mens Andreas Kubik og Cornelia Queisser betoner Paul Drews erkendelse af, at undersøgelse af folketro og folkekristendom er nødvendigt for præstens virke og dermed også for den teologiske uddannelse (28). I samme hovedafsnit viser Ralph Winkle, hvorledes undersøgelser af krigsrelateret religion under 1. Verdenskrig udfordrede den etablerede teologis forventninger, og afslutningsvis redegør Hans-Günter Heimbrock forbeholdt klart for den empiriske teologis udvikling i det 20. århundrede.

Hans-Günter Heimbrock indleder også bogens andet hovedafsnit: "Systematische Perspektiven" og insisterer her på den tyske tradition for, at praktisk teologi er den levede religions teori og dermed skal have fat i hele det levede menneskeliv. I forlængelse heraf pointerer Wilhelm Gräb, at interessen for forholdet mellem empirisk religionshermeneutik og kirkelig institutionel kristendom adskiller praktisk teologi fra humanvidenskaberne (143f). Kristian Fechtner og Christian Mulia tager udgangspunkt i et studie af nutidig dåbspraksis og pointerer dermed, at empirisk religionsforskning kan bidrage med en tiltrængt undersøgelse af medlemmernes synsvinkel (173), hvilket understøttes af Christoph Müller, som præsenterer empiriske studier som udtryk for respekt for medlemmernes egen religiøse kompetence (192). Både Birgit Weyel og Kristin Merle undersøger forholdet mellem individ og socialitet. Weyel i forhold til netværksanalyser, Merle ud fra begrebet "Sinn".

Bogens afsluttende afsnit: "Methoden und Methodologien" indeholder blot to kapitler. Christoph Morgentaler introducerer de grundlæggende måder, hvorpå man kan integrere kvalitative og kvantitative metoder i em-

piriske undersøgelser, mens Lars Chabbonier og Peter Meyer understreger, at det fornyede fokus på levet religion også må have indflydelse på den teologiske uddannelse.

Bogens styrke ligger først og fremmest i de kapitler, som med konkrete cases viser frugtbarheden i mødet mellem traditionel teologi og empirisk religionsforskning. Det gælder særligt artiklerne af Winkle, Fechter/Mulia og Müller, fordi disse bidrag viser, hvordan den teologiske refleksion udfordres og bringes videre ved hjælp af teologisk arbejde, der undersøger medlemmernes religiøse udtryk i og for sig selv. I tråd med dette er bogens primære udfordring, at artiklerne i langt overvejende grad er af mere principiel og historisk karakter. De forklarer den empiriske religionsforskningens historiske baggrund og cementerer det tyske praktisk-teologiske fokus på levet religion, men det forbliver principielt og viser ikke direkte, hvorfor det er værd at integrere nye metoder og analyseformer i den teologiske forskning og uddannelse.

Den empiriske religionsforskning er del af den empiriske vending, som har gennemstrømmet humanvidenskaberne siden 1970'erne og er dermed en naturlig videreudvikling af teologiens tradition for at inddrage nye humanvidenskabelige metoder. Her har både kvalitative og kvantitative metoder og deres indbyrdes integration afgørende betydning for at fastholde teologi som metodisk "up-to-date". Efter bogen at dømme er de eksperimentelle metoder endnu ikke for alvor indtruffet i den tyske praktiske teologi. Måske kan dansk teologi komme først her.

Kirstine Helboe Johansen

Kirstine Helboe Johansen & Jette Bendixen (red.):

En gudstjeneste – mange perspektiver. København: Forlaget Anis 2013. 249 s. Kr. 249

Antologien *En gudstjeneste – mange perspektiver* bidrager på nuanceret vis til en fordybet refleksion over højmesse og giver samtidigt et godt indblik i nogle af de seneste praktisk teologiske forskningsprojekter fra Aarhus Universitet. På trods af forfatternes forskellige emner og metoder udviser bogen et fælles fokus på kropsligt situerede praksisser som udgangspunkt for teologisk analyse. Artiklernes disposition tegner en parallel til gudstjenestens forløb, idet der tages udgangspunkt i liturgi og kirkeårets teologi, videre over ritual- og kasualiteoretiske analyser, efterfulgt af homiletiske og hymnologiske refleksioner. Sidst i bogen vendes blikket udad med beskrivelser af forholdet mellem nadver, diakoni og kollekt.

Jette Bendixen Rønkilde indleder med en liturgisk teologisk analyse af gudstjenestens betydningsunivers. Opfattelsen af gudstjenesten som formativ for troen udmønter sig i en skelnen mellem primær og sekundær teologi, som igen referer til det oldkirkelige: *lex orandi, lex credendi*. I "Guds historie